

ეკა კვაჭანტირაძე

სომეხთა ეროვნული საბჭოს საქმიანობის ასპექტები საქართველოში

1917 წლის ოქტომბრის ბოლშევიკური კონტრრევოლუციური გადატრიალების შემდეგ უფლებამოსილება დაკარგა რუსეთის დროებითი მთავრობის მიერ დანიშნულმა ამიერკავკასიის სამხარეო ხელისუფლების ორგანომ — ამიერკავკასიის განსაკუთრებულმა კომიტეტმა (ოზაკომმა). სამხრეთ კავკასიის ეროვნულმა ძალებმა დაიწყეს ზრუნვა პოლიტიკური თავისუფლებისათვის, ლეგალური ხელისუფლების ორგანოების ფორმირებისათვის, რის გამოხატულებასაც ეროვნული საბჭოების შექმნა წარმოადგენდა.

საქართველოს პირველმა ეროვნულმა ყრილობამ 1917 წლის 21 ნოემბერს აირჩია ეროვნული საბჭო 66 კაცის შემადგენლობით. მასში შედიოდნენ: სოციალ-დემოკრატები, სოციალისტ-ფედერალისტები, რადიკალ-დემოკრატები, სოციალისტ-რევოლუციონერები, ეროვნულ-დემოკრატები, ალიონელები, უპარტიო ინტელიგენტები, აჭარის წარმომადგენლები, სოხუმის და ზაქათალის ოლქების და ცხინვალის რაიონის წარმომადგენლები. საქართველოს ეროვნული საბჭოსა და მისი აღმასრულებელი კომიტეტის თავმჯდომარედ ყრილობამ აირჩია ნოე ჟორდანიას.

1917 წლის ოქტომბერში სომეხთა ნაციონალისტური პარტიის „დაშნაკცუთიუნის“ ინიციატივით თბილისში მოწვეულ იქნა სომეხთა ეროვნული ყრილობა. ყრილობის გადაწყვეტილებით შეიქმნა ხელისუფლების ორგანოები — ეროვნული კრება 25 წევრის შემადგენლობით და სომეხთა ეროვნული საბჭო 15 წევრის შემადგენლობით. ეროვნული საბჭოს რეზიდენციად გამოცხადდა ქ. თბილისი. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ პერიოდში სომეხი ნაციონალისტების პოლიტიკური საქმიანობა უმთავრესად თბილისთან იყო დაკავშირებული. აქ იყო კონცენტრირებული მათი სახელისუფლებო ორგანოები, პოლიტიკური პარტიების შტაბ-ბინები, თბილისში გამოდიოდა ძირითადი სომხური პერიოდული პრესა¹. სომეხთა ეროვნული საბჭოს შემადგენლობაში შედიოდნენ: დაშნაკები; ტერსტეფანოვი, დავითხანოვი, გ. მელიქ-კარაკოხოვი; სოციალისტ-რევოლუციონერები: სტამბულიანი, თუმანოვი, ტარაზიანი; სოციალ-დემოკრატები: კარაჯანი, ა. ერზინკიანი, მ. კარაბეკოვი, ს. დანდუროვი, აგრეთვე თურქეთის სომხეთის წარმომადგენლები². სომეხთა ეროვნულ საბჭოს სათავეში ჩაუდგა ცნობილი დაშნაკი ავეტის აგარონიანი. სომეხთა ეროვნულ კრებას გადაეცა სომეხი ხალხის

პოლიტიკური ხელმძღვანელობის ფუნქცია, რომელიც პრაქტიკულად უნდა განეხორციელებინა სომეხთა ეროვნულ საბჭოს აღმასრულებელი კომიტეტის უფლებით. ეროვნული საბჭო ანგარიშვალდებული და პასუხისმგებელი იყო ეროვნული ყრილობის წინაშე, რომელიც იკრიბებოდა თბილისში, პერიოდულად, როგორც თავისი საკონტროლო ფუნქციების განსახორციელებლად, ასევე საბჭოსათვის დირექტივების მისაცემად³. სომეხთა ეროვნული საბჭოს სტრუქტურა ზოგადად სამთავრობო სტრუქტურებს იმეორებდა. ის შედგებოდა რამდენიმე კომისიისაგან, რომლებიც გარკვეულწილად სამინისტროების ფუნქციებს ასრულებდნენ. ესენი იყო: ფინანსური, ლტოლვილთა, განათლების და საკონსტიტუციო-საარჩევნო⁴.

სომეხთა ეროვნულმა საბჭომ საქართველოში დაფუძნების-თანავე დაიწყო აქტიური პოლიტიკური მოღვაწეობა. იმ პერიოდში, როცა ამიერკავკასია ერთ ადმინისტრაციულ ერთეულს წარმოადგენდა და სამხრეთ კავკასიის ერები ერთიან სასაზღვრო და სამართლებრივ სივრცეში ცხოვრობდნენ, ეროვნულ საბჭოებს ცხადია მნიშვნელოვანი პოლიტიკური დატვირთვა ენიჭებოდათ — ყოფილიყვნენ თავიანთი ერების პოლიტიკური ხელმძღვანელები. სიტუაცია შეიცვალა 1918 წლის მაისში სამხრეთ კავკასიაში სამი დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნის შემდეგ. ეროვნულმა საბჭოებმა დაკარგეს წინანდელი ხასიათი და სტატუსი, საქართველო სახელმწიფოებრივად ჩამოყალიბდა და აქ მცხოვრები დანარჩენი ერები ეროვნულ უმცირესობად იქცნენ. თბილისში შექმნილი სომხეთის მთავრობა 1918 წლის ივლისში ერევანში გადავიდა ეროვნულ საბჭოსთან ერთად. მაგრამ „სომეხთა ეროვნულმა საბჭომ საქართველოში“ განაგრძო მოღვაწეობა და აქ მცხოვრებ თავის თანამემამულეთა პოლიტიკური ლიდერობა იკისრა. ქართული პოლიტიკური წრეები უკვე 1918 წლის ნოემბერში უკმაყოფილებას გამოთქვამდნენ მათი პოლიტიკური აქტიურობის გამო და საქართველოში მოქმედ ეროვნულ საბჭოებს მხოლოდ კულტურულ-საგანმანათლებლო მოღვაწეობით შემოფარგვლას სთავაზობდნენ. „ჩვენ არ შეგვიძლია სახელმწიფო სახელმწიფოში მოვითმინოთ... ყველა ეროვნულ უმცირესობას უნდა ჰქონდეს გარანტიები საკუთარ კულტურულ საჭიროებათა დაკმაყოფილებისათვის. დანარჩენ დარგში ისინი უნდა იყვნენ უბრალო მოქალაქენი რესპუბლიკისა. თუ ისინი ქვეშევრდომნი არ იქნებიან ჩვენი რესპუბლიკისა, მაშინ დგება საკითხი, უნდა იზრუნოს და გაილოს თუ არა განსაზღვრული თანხა სახელმწიფომ იმისთანა უმცირესობისათვის, რომელსაც არავითარი ვალდებულება არ აკისრია სახელმწიფოს წინაშე?... საჭიროა არ-

სებულ ეროვნულ საბჭოებს ჩამოვაშორით პოლიტიკური ფუნქციები. ისინი უნდა გადაიქცნენ კულტურულ-საგანმანათლებლო ორგანიზაციებად, ხოლო უცხოელთ ეყოლებათ თავიანთი სახელმწიფოს წარმომადგენელი, რომელნიც მათ ინტერესებს დაიცავენ“⁵ – წერდა გაზეთი „სახალხო საქმე“.

სომეხთა ეროვნული საბჭო კი კვლავ განაგრძობდა საქართველოში მცხოვრებ სომეხთა თვითმმართველობის დამკვიდრებისა და მისი სრულუფლებიან ერად აღიარებისათვის ბრძოლას. ამ მიმართებით ერთ-ერთ მნიშვნელოვან საკითხად მათ საქართველოს კონსტიტუციის პროექტში ეროვნულ უმცირესობათა უფლებრივი სტატუსის განსაზღვრა მიაჩნდათ. საქართველოს კონსტიტუციის შედგენის საკითხი ჯერ კიდევ საქართველოს ეროვნულ საბჭოში დაისვა. კონსტიტუციის პროექტის განხილვა საქართველოს დამფუძნებელი კრების სხდომებზე მიმდინარეობდა. 1920 წლის მაისში საქართველოს კონსტიტუციის პროექტი სტამბურად დაიბეჭდა.⁶ გაეცნო რა ამ დოკუმენტს, სომეხთა ეროვნულმა საბჭომ თავისი პრეტენზიები 190 გვერდზე დასტამბული „მემორანდუმის“ სახით გაუგზავნა საქართველოს დამფუძნებელ კრებას.

მემორანდუმს ხელს აწერდნენ საქართველოში სომეხთა ეროვნული საბჭოს თავმჯდომარე ბ. თოფჩიანი და მდივანი მ. დარბინიანი. მემორანდუმში ძირითად სადავო ობიექტად იქცა კონსტიტუციის XIV თავი, რომელიც ეხებოდა საქართველოში მცხოვრებ ეროვნულ უმცირესობათა უფლებებს. ამ თავის 144-ე მუხლში ვკითხულობთ: „არ შეიძლება საქართველოს რესპუბლიკაში მცხოვრები რომელიმე ეროვნული უმცირესობის თავისუფალი პოლიტიკური, სოციალ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარების, მეტადრე მშობლიურ ენაზე განათლების და აღზრდის შეზღუდვა... ყველას აქვს მშობლიურ ენაზე წერის, ბეჭდვისა და ლაპარაკის უფლება“. მემორანდუმში ამ მუხლს სომხური მხარე უმცირესობათა ეროვნული უფლებების აღიარების თვალსაზრისით დემოკრატიულს უწოდებს, თუმცა ის ქართული სახელმწიფოს „სარეკლამო-მქადაგებლურ“ პოლიტიკად მიაჩნია და სრულ უნდობლობას უცხადებს მის ცხოვრებაში განხორციელებას.⁷ ამას მემორანდუმის ავტორების აზრით ადასტურებს 145 და 146 მუხლები, რომლებიც ეწინააღმდეგებიან 144 მუხლს და კონსტიტუციიდან იღებენ ერის, როგორც ცოცხალი ორგანიზმისა და სამართლებრივი ინსტიტუტის ცნებას. 145 მუხლის მიხედვით: „ამა თუ იმ ეროვნული უმცირესობისადმი კუთვნილება განისაზღვრება მოქალაქის სურვილისა და ნების შესაბამისად.“ სწორედ ამ მუხლიდან გამომდინარე ამტკიცებს მემორანდუმი, რომ კონსტიტუციის პროექტ-

ში „ერი არის არა ისტორიულად და ფაქტობრივად არსებული, არამედ ცნება, რომლის მომავალში კონსტრუირებას მათი კანონმდებელი მუშაობა ისახავს მიზნად.“ მემორანდუმი ზემოთ განხილულ მუხლებს საკონსტიტუციო კომისიის „რთულ პოლიტიკურ თამაშს“ უწოდებს, რომელმაც „ჯერ აღიარა ერი, როგორც ისტორიულად და ფაქტობრივად არსებული ცნება, შემდეგ ექვევებ დააყენა ამ გაგების ჭეშმარიტება, იმისათვის რომ კონსტიტუციაში მოქალაქეთა მიერ ეროვნების აღიარების მუხლის შეტანით შეექმნა ეროვნული ჩაგვრის პოლიტიკური იარაღი.“⁸

მემორანდუმი ეროვნული უმცირესობებისადმი სოციალ-დემოკრატიების მიდგომას რუსეთის თვითმპყრობელურ პოლიტიკას ადარებს. ამის მაგალითად მოაქვს ქართულად მოლაპარაკე სომხების ეროვნული იდენტობის აღსანიშნავად ტერმინების „ქართველი გრიგორიანელის“ შემოტანა, ხოლო სომეხი კათოლიკეების „ქართველ კათოლიკეებად“ გამოცხადება.⁹

სომეხთა ეროვნული საბჭოს შემდეგი პრეტენზია ეხება კანონს ნაციონალიზაციის შესახებ, რომლის მიხედვით ქართული ენა ცხადდებოდა სახელმწიფო ენად და მისი გამოყენება აუცილებელი ხდებოდა სასამართლოსა და ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობის ორგანოებში. მემორანდუმი ვკითხულობთ: „სახელმწიფოებრიობის შექმნამ საქართველოში გამოიწვია სახელმწიფოს ნაციონალიზაცია მისი სრული გაქართველების გზით, რაც უპირველესად გამოიხატა სომხურ ენასთან ყოფილი თანასწორუფლებიანი ქართული ენისათვის სახელმწიფო ენის და გაბატონებული სტატუსის მინიჭებაში.“¹⁰ სომეხთა ეროვნულ საბჭოს მიაჩნია, რომ საქართველოს მთავრობას, სომხების, როგორც საკმაოდ დიდი ეროვნული უმცირესობის გათვალისწინებით, სომხური ენის გამოყენება უნდა დაეშვა ადგილობრივ თვითმმართველობის ორგანოებსა და სასამართლოში მაინც.¹¹ მემორანდუმის ავტორები ვერ შეგუებიან იმას, რომ მეფის რუსეთის ბატონობის პირობებში ქართული და სომხური ენები თავიანთ ეროვნულ ოლქებში არ აცხადებდნენ პრეტენზიას პირველობაზე. მათ ვერ გაითავისეს ის ფაქტობრივი მდგომარეობა, რომელშიც საქართველო დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ აღმოჩნდა, როცა თვითონ ქმნიდა საკანონმდებლო-სამართლებრივ ბაზას და მხოლოდ მისი პრეროგატივა იყო სახელმწიფო ენის სტატუსის საკითხი.

სომეხთა ეროვნული საბჭოს მტკიცებით, ქართული ენა არსებითად ვერ გადაიქცა სახელმწიფო ენად, ანუ სახელმწიფოს ყველა ერის მიერ შემეცნებულად, როგორც კულტურულ-ეკონომიკური განვითარების იარაღი. ის მხოლოდ ქართველების ენად დარჩა. მათი

აზრით, ქართული ენის მარტოოდენ დეკლარირებულობამ „გამო-ინვია არა კულტურული, არამედ მხოლოდ სახელმწიფოს პერსონალური გაეროვნულება, სხვაგვარად – სახელმწიფოს მოქალაქეთა დაყოფა ეროვნული ნიშნით: პრივილეგირებულ ქართველ და უუფლებო არაქართველად.“¹²

მემორანდუმში გაკრიტიკებულია საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის 1918 წლის 16 ივნისის „დებულება საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მოქალაქეობის შესახებ“,¹³ რომელიც თითქოს გახდა სომხური მოსახლეობის ყველა ფენის „განსაკუთრებული დევნის იარაღი.“ ამ დებულების მიხედვით, საქართველოს რესპუბლიკის ყოველი მკვიდრი მცხოვრები, ვინც მიწერილი იყო ამა თუ იმ ადმინისტრაციულ ერთეულზე (თბილისის და ქუთაისის გუბერნიები – ე. კ.) 1914 წლის 19 ივლისამდე, ითვლებოდა საქართველოს მოქალაქედ. მემორანდუმში ამ დებულების ერთადერთ მიზნად დასახელებულია საქართველოში სომეხი ერის ყოველგვარი პოლიტიკურ-კულტურული მნიშვნელობის მოსპობა. სომეხთა ეროვნული საბჭოს მოსაზრებით, ამ დებულების შესრულებით ქალაქების სომხური მოსახლეობის ნახევარი მოქალაქეობის სტატუსის გარეშე და დევნილი აღმოჩნდებოდა, ისინი ამოღებულნი იქნებოდნენ ქალაქის საარჩევნო სიებიდან და სრულიად ჩამოერთმეოდათ საარჩევნო უფლებები.¹⁴

დებულებამ მოქალაქეობის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობა გამოინვია ქართულ პოლიტიკურ წრეებშიც, რასაც საქართველოს დამფუძნებელი კრების რამდენიმე სხდომა მიეძღვნა. ამ დებულების ასეთი ფორმულირება გამოწვეული იყო იმ ვითარებით, რომელიც 1914 წლის 19 ივლისს პირველი მსოფლიო ომის დაწყების შემდეგ საქართველოში შეიქმნა. რუსეთის იმპერიაში მოსახლეობის ფართო მიგრაციას ჰქონდა ადგილი, რის შედეგადაც საქართველოში ლტოლვილთა დიდი ტალღა შემოვიდა. მათ არავითარი ისტორიული, კულტურული თუ სოციალური კავშირი არ ჰქონდათ ჩვენს სახელმწიფოსთან. ამიტომ საქართველოს მოქალაქეებად მათი აღიარება მომავალში გაუთვალისწინებელ, არასასურველ მდგომარეობაში ჩააყენებდა ახლად შექმნილ ქართულ სახელმწიფოებრიობას.

სომეხთა ეროვნულმა საბჭომ საქართველოს დამფუძნებელი კრების საკონსტიტუციო კომისიას წარუდგინა „სომეხთა ეროვნული თვითმმართველობის პროექტი“, რომელიც მიზნად ისახავდა სომეხი ერის უფლებების მოთხოვნას და დაცვას ქართული სახელმწიფოსაგან.

პროექტი 14 პუნქტისაგან შედგებოდა. მოვიტანთ რამდენიმე მათგანს: პუნქტი 7. „იმ რაიონებში, სადაც სომხური მოსახლეობა შეადგენს მთელ მცხოვრებთა არა ნაკლებ 15%-ს, სომხური ენა

სრულფასოვანია სახელმწიფო ენის – ადმინისტრაციულ, თვითმმართველობის ორგანოებში, სასამართლო დაწესებულებებში, საჯარო კრებებზე და ფოსტა-ტელეგრაფში. ზემოხსენებულ დაწესებულებებს ევალებათ მიიღონ სომხებისაგან როგორც ზეპირი, ისე წერილობითი განცხადებები სომხურ ენაზე და მათ უნდა უპასუხონ და გასცენ დოკუმენტები ასევე სომხურ ენაზე.¹⁵ ამ პუნქტის გაზიარება ქართული სახელმწიფოსაგან ნიშნავდა სულ ცოტა იმას, რომ იმ რაიონებში, სადაც 15%-ს მაინც სომხები წარმოადგენდნენ, სახელმწიფო დაწესებულებებში ვერ იმუშავებდნენ ქართველი ეროვნების ადამიანები, იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ მათ სომხური არ ეცოდინებოდათ. პუნქტი 8. „საკანონმდებლო ორგანოებში სომხური ენა სრულფუნქციანია სახელმწიფო ენასთან. სახელმწიფო კანონები და მთავრობის განკარგულებები ქვეყნდება ქართულ ენასთან ერთად სომხურ ენაზეც. სომხურად აქვეყნებენ თვითმმართველობისა და სასამართლო დაწესებულებათა დადგენილებებს – იმ რაიონებში, რომელიც აღნიშნულია VII პუნქტში.“¹⁶ პუნქტი II. „სომეხთა სახალხო განათლების მართვა სომეხთა ეროვნულ საბჭოს გადაეცემა – სასწავლო პროგრამების შედგენა, დამტკიცება ყველა ტიპის სასწავლებლებისათვის. სკოლებში სწავლა სომხურად მიმდინარეობს. დაწყებით და საშუალო სკოლებში სავალდებულოა ქართული ენის სწავლება.“¹⁷

სომეხთა ეროვნული თვითმმართველობის პროექტს დიდი გამოხმაურება მოჰყვა ქართულ პერიოდულ პრესაში. ერთ-ერთი ასეთია პეტრე მირიანაშვილის წერილი გაზეთ „სახალხო საქმეში.“ „სომხები მოითხოვენ სახელმწიფოს სახელმწიფოში, სომხეთის გაჩენას საქართველოში... სომეხთა ეროვნული ავტონომიის მოთხოვნა ემყარება მათ მისწრაფებას, რომ საქართველოს ეროვნული სახელმწიფო აქციონ სხვადასხვა ერთა სახელმწიფოდ. თუ ასეა სომხეთის რესპუბლიკამ ხელი აიღოს სუვერენობაზე, შემოვიდეს თავისი ტერიტორიით საქართველოს რესპუბლიკაში და მაშინ სომეხ დაშნაკუტითუნს და მათ ეროვნულ საბჭოს პოლიტიკური პრეტენზიების საფუძველი ექნება.“¹⁸

საქართველოში მცხოვრებ ეროვნულ უმცირესობათა უფლებების შესახებ მსჯელობა მიმდინარეობდა საქართველოს დამფუძნებელი კრების საკონსტიტუციო კომისიის სხდომებზე. 1920 წლის 20 თებერვლის სხდომაზე პ. საყვარელიძემ გააკეთა მოხსენება ამ საკითხთან დაკავშირებით, სადაც ვკითხულობთ: „ჩვენ ვერ შევექმნით საჯარო-უფლებრივ ორგანიზაციებს... ის სრული კანონმდებელია, სახელმწიფოებრივი ფუნქციების მატარებელია. მაშინ ჩვენს რესპუბლიკაში იქნება 15 საჯარო უფლებით შემოსილი ეროვნული საბჭო. გვექნება ცენტრალური სახელმწიფო და კიდევ რამდენიმე სახელმწიფო ჩვენს გვერდით... ჩვენი აზრი ასეთია:

მტკიცე ეროვნული სახელმწიფო. შეუძლებელია სახელმწიფოში ახალი სახელმწიფოს ან რაიმე საჯარო-უფლებრივი ორგანიზაციების შექმნა.“¹⁹ 1920 წლის 20 მარტის საკონსტიტუციო კომისიის სხდომაზე კი პ. საყვარელიძემ განაცხადა: „საჯარო უფლებებს ჩვენ ვერავის მივცემთ... ჩვენ ვნერო კონსტიტუციას უნიტარული სახელმწიფოსთვის. მათ კი სურთ დაგვანერინონ (კონსტიტუცია) კონფედერაციული ან ფედერაციული სახელმწიფოსთვის. ჩვენთვის ეს მიუღებელია.“²⁰

ამრიგად, სომეხთა ეროვნული საბჭოს საქართველოში მოღვაწეობის ეს ასპექტები ანტისახელმწიფოებრივად შეიძლება შეფასდეს. ზემოთ მოყვანილი დოკუმენტების გამოქვეყნებით, ისინი ფაქტობრივად ქართული სახელმწიფოებრიობის წინააღმდეგ გამოდიოდნენ. ამგვარი პოლიტიკური თუ კონსტიტუციური მოთხოვნების წამოყენება ეროვნული უმცირესობის მხრიდან სრული უაზრობა იყო, რამეთუ მათ კარგად იცოდნენ, რომ ახლადწამოყალიბებული ქართული დემოკრატია ვერაფრით დაუშვებდა თავისი სახელმწიფოს შემადგენლობაში უფლებრივად თანასწორი პოლიტიკური ერთეულის ან საჯარო უფლებებით აღჭურვილი სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციის არსებობას.

Eka Kvachantiradze

Aspects of Activities of the National Council of Armenians in Georgia

National Council of Armenians in Georgia was founded in October 1917, with the delegated function of political leadership over the Armenian people. The Council was headed by the well-know dashnak, Avetis Agaronian. In 1918, after the formation of the three independent States in the South Caucasus the situation changed. National Council lost its initial nature and status, Georgia was formed as an independent State and all other resident nations in the country turned in national minorities. Regardless of that, the National Council of Armenians was still continuing its fight for the establishment of the self-governance form for Armenians under the constitutional law. In this respect they considered important to define legal status of national minorities in the draft Constitution of Georgia. The National Council of Armenians published two documents: “Memorandum,” sent to the Constitutional Convention of Georgia and “Project on the Armenian Self-governance” submitted to the Commission of the Constitutional Convention. The Article reviews these two documents and illuminates their anti-state aspects.

დამონმებული ლიტერატურა

1. Наджафов Б., Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX нач. XX в., Баку, 1994, с. 23.
2. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1868, აღწ. I, საქმე I, ფ. 22 (ქვემოთ სცსსა)
3. გაზეთი „სახალხო საქმე“, 1917 წ. 3 ნოემბერი, № 93.
4. სცსსა, ფონდი 1868, აღწ. I, საქმე I, ფ. 64.
5. გაზეთი „სახალხო საქმე“, 1918 წ. 21 ნოემბერი, № 389.
6. ბენდიანიშვილი ა., საქართველოს პირველი რესპუბლიკა, თბ., 2001, გვ. 169, 171, 173.
7. Метопандит Учредительному Собранию о Национальном Самоуправлении армян в Грузии, с. 60, 62 (ქვემოთ: მემორანდუმი).
8. მემორანდუმი, გვ. 68.
9. იქვე, გვ. 69, 70.
10. იქვე, გვ. 34.
11. იქვე, გვ. 32.
12. იქვე, გვ. 37.
13. საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი აქტების კრებული, თბ., 1990, გვ. 46-47.
14. მემორანდუმი, გვ. 15, 20.
15. სცსსა, ფონდი 1833, აღწ. I, საქმე 180, ფ. 108.
16. იქვე.
17. იქვე.
18. გაზეთი „სახალხო საქმე“, 1920 წ. 7 აპრილი.
19. სცსსა, ფონდი 1833, აღწ. I, საქმე 180, ფ. 177.
20. იქვე, ფ. 185.